

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційну роботу

Мартина Максима Миколайовича

«“Хозарський міф” в історичній думці та національному дискурсі

кримських караїмів (кінець XVIII – початок XXI ст.)»,

представлену на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

за спеціальністю: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство,

спеціальні історичні дисципліни

Спеціалізована вчена рада К 36.053.03 Дрогобицького державного

педагогічного університету імені Івана Франка

Дисертацію присвячено дуже цікавій темі – походженню караїмів, які мешкають на теренах як Криму, так і материкової України. Сталося так, що протягом останніх трьох століть ця тема стала предметом політичних спекуляцій та фальсифікацій. У наслідок цього виникли вкрай заплутані квазі-наукові теорії, які в інтерпретації представників караїмської інтелігенції набули рис історичних міфів. Найбільш відомим із них став міф про хозарське походження кримських караїмів. І сталося так, що ще й сьогодні багато науковців вважають творцем «хозарського міфу» А. Фірковича. Як це відбувалося, автор дисертації показує у своєму дослідженні.

Представлена до захисту дисертаційна робота являє собою значний крок у дослідженні обставин виникнення міфів навколо караїмської проблеми. Ця міфотворчість продовжує існувати і в незалежній Україні. Варто нагадати, що це навіть досягло державного рівня. Так, у 90-ті роки XX ст. офіційна влада України визнала караїмів окремим народом, який зникає. Звідси послідувала маса

привілеїв для представників караїмів. Це дуже суперечить історичним реаліям. Але небезпека криється в тому, що сучасні караїми намагаються себе відокремити від єврейського народу, покладаючись лише на особливість власної версії юдаїзму. Це негативно позначається на взаєминах між представниками громад караїмів і євреїв-талмудистів. Подолати цю небезпечну тенденцію можна лише завдяки правді. І дисертація М. Мартина являє собою вагомий внесок у подоланні хибних історичних стереотипів.

Таким чином, об'єктом дослідження є хозарська теорія походження кримських караїмів, предметом дослідження – зародження і функціонування хозарської теорії як історіографічного концепту й національного міфу, відображена в історіографії.

Все це логічно визначає головну мету дисертаційної роботи – реконструкція розвитку хозарської теорії в історіографії, дослідження траєкторії її функціонування у зв'язку з груповою ідентичністю кримських караїмів та деконструкція її як «хозарського міфу», що слабо корелює з наявними джерелами.

Цілком обгрунтованими є хронологічні межі дослідження, представлені у двох вимірах: 1) історичний, котрий охоплює період від кінця XVIII ст. і дотепер, що співпадає із включенням земель Речі Посполитої до складу Російської імперії і подальшої адаптації караїмів до реалій Російської імперії, СРСР та незалежної України; 2) історіографічний, котрий охоплює період від 1840-х років і дотепер та співпадає з виникненням та розвитком «хозарського міфу» про походження караїмів.

Не викликають заперечень і географічні межі дослідження – території Центральної і Східної Європи, на яких проживали караїми, а саме Крим, Галичина, Волинь, Литва, а також, у модерний час, великі міста Російської імперії.

Дисертаційна праця має аргументовану та продуману структуру, частини якої логічно поєднані між собою. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (417 позицій на 36 сторінках), двох додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 236 сторінок, з них основного тексту – 162 сторінки.

У вступі чітко сформульовані предмет і об'єкт дослідження, мета та завдання, поставлені в рамках визначеної мети дисертації; детально обґрунтована актуальність та наукова новизна теми дисертації, практичне значення, географічні та хронологічні межі дослідження.

Робота має чотири розділи.

Перший розділ присвячено аналізу стану історіографічного опрацювання проблеми, що досліджується, огляду джерельної бази. У ньому також окреслено методологічні засади дисертаційної роботи. Насамперед, удалося встановити, що, за виключенням деяких праць сучасних дослідників, не існує спеціальних праць, які б досліджували б розвиток і становлення хозарської теорії, ані як частини історіографії Східної Європи, ані як привабливого національного міфу, що став основою ідентичності кримських караїмів. Далі зазначено, що джерельна база дисертації поділяється на три складники: 1) джерела історіографічного характеру, тобто публікації творців «хозарського міфу»; 2) писемні (зокрема епіграфічні), археологічні та фольклорні джерела, що мають відношення до хозарської проблематики; 3) караїмська преса і публіцистика. Що стосується методологічного аспекту, то наприкінці розділу охарактеризовані використані при дослідженні методи: синтезу і аналізу, типологічного аналізу, проблемно-хронологічний, картографічний, історико-генетичний, історико-біографічний, тощо. Дисертант показав глибокі знання джерел, що стосуються історії не лише кримських караїмів, а й хозар. Найважливіший висновок по цьому розділу дисертації: творцем «хозарської теорії» походження караїмів був не А. Фіркович, а В. Григор'єв. Це кардинально порушує усталені стереотипи.

Другий розділ присвячено історіографічному аналізу хозарської теорії походження кримських караїмів від часу її виникнення. Так, удалося прийти до висновку, що для перших російських істориків, які зацікавилися історією Хозарії, теорія про караїмів як єдиних імовірних нащадків хозар була чимось аксіоматичним, висновком, який не потребував додаткових доказів. Далі розглянуто історію відкриттів караїмського історика А. Фірковича та деталі висунутої ним оригінальної теорії походження кримських караїмів, що виводить

походження караїмів від загублених Десяти колін Ізраїлевих, а не хозар. Показано також полеміку між сходознавцями Д. Хвольсоном і А. Гаркаві про спадщину А. Фірковича, що зав'язалася в останній чверті XIX ст. після смерті історика. Обговорювалися, насамперед, матеріали середньовічного караїмського цвинтаря у Йосафатовій долині біля Чуфут-кале в Криму. Як вдалося встановити автору дисертації, на початку XX ст. «хозарська теорія» набула чимало прихильників серед істориків-орієнталістів. Найбільш вдалим слід вважати підрозділ, де простежено розвиток дискусії щодо хозарської теорії в радянській історіографії, а також в історіографії 1990-х рр. Автор дисертації не лише перелічив і класифікував тих істориків, які займалися дослідженням хозар, а й показав причину суперечок із питань хозарської спадщини між дослідниками історії Стародавньої Русі і сходознавцями. Варто нагадати, що уявлення перших базувалися на даних в основному «Повісті минулих літ», а підходи других – на даних середньовічних мусульманських та івритських текстів, яких в XX ст. вже було відомо чимало. В останньому четвертому підрозділі другого розділу міститься аналіз хозарознавчих праць дослідників Заходу та Ізраїлю у XX ст. У підрозділі відзначено два підходи щодо питань хозарської спадщини. Перший – це романтичний, його представники (А. Кестлер, А. Поляк, К. Брук) бачили в нащадках хозар більшість євреїв Центральної та Східної Європи. На відміну від них, представники другого напрямку – наукового (Н. Голб, П. Голден та інш.) не вважали караїмів Східної Європи нащадками хозар, бо, за їхніми уявленнями, хозари навернулися у талмудичний юдаїзм. Що стосується сучасних західних та ізраїльських дослідників, то вони дуже критично ставляться до гіпотези про неєврейське походження кримських караїмів. Все це показав у другому розділі автор дисертації.

Третій розділ роботи присвячено проблемі відповідності хозарської теорії походження караїмів джерелам із історії Хозарського каганату і Криму. Автор дисертації залучив, в першу чергу, археологічні матеріали, представлені пам'ятками салтівської культури. Це дозволило зробити йому висновок, що результати археологічних досліджень дають напрочуд мало інформації, яка б дозволила підтвердити чи спростувати теорію. Залучались, в першу чергу,

матеріали розкопок із Чуфут-кале та Мангупу. Можна підтримати позицію автора дисертації, що це питання можна вирішити за допомогою даних письмових (включаючи епіграфічні) джерел. Вагомим моментом у дисертації є залучення власних польових досліджень дисертанта на караїмському кладовищі в Чуфут-кале. Дослідження епіграфічних написів дисертанта відзначаються нестандартністю та науковою новизною. Так, дисертант дійшов висновку, що наявні дані свідчать або про відсутність зв'язку написів івритом із караїмами, або про неавтентичність епітафій, датованих часом ранішим за XIV–XV ст. на цвинтарях Мангупа й Солхата (Старого Криму). Що стосується інших письмових джерел, то дисертант залучив такі документи Середньовіччя, як подорожні нотатки Петахії Регензбургського, литовські документи XIV ст., тощо. Для вирішення проблеми дисертант навіть використав дані нетрадиційних джерел: караїмський фольклор, так званий «лист Леоновича», тощо. У результаті ретельного дослідження усіх наявних джерел дисертант прийшов до важливого висновку: зв'язок між караїмською громадою і хозарами на матеріалах джерел не простежується.

Четвертий розділ присвячено історії формування модерної національної ідентичності кримських караїмів і місцю в ній хозарської теорії їхнього походження. Автор дисертації акцентує увагу на тому, що початок відокремлення східноєвропейських караїмів від євреїв-талмудистів був обумовлений наприкінці XIX ст. законодавством Російської імперії, що дуже обмежувало права єврейського населення. Автор дисертації дає зрозуміти, що на початку цього руху таке відокремлення з боку караїмів стало вимушеним кроком. Потім в нього втрутились представники караїмської інтелігенції, представлені А. Фірковичем та С. Беймом. Далі автор дисертації зазначає, що етапними віхами в процесі етнічної сепарації караїмів стали Перший та Другий караїмські національні з'їзди у 1911 та 1917 рр. В результаті на Другому національному з'їзді було ухвалено декларації самовизначення. Цьому сприяло те, що значна частина караїмської еліти була на той момент прибічницею хозарської теорії походження караїмів. Можна додати, все це відбувалось у руслі марксистської етнологічної науки,

відповідно до якої караїми мали всі ознаки самостійного етносу. З цими процесами автор дисертації справедливо пов'язав міф про «військову славу» караїмів, що мало і надалі відокремити їх від євреїв-талмудистів. Можна цілком погодитись із думкою дисертанта, що у XX ст. хозарський міф еволюціонував у середовищі караїмів у нову міфологему – караїми почали себе повністю сприймати як частину тюркського світу. Вагомим аргументом цього вони вважали свою рідну мову, споріднену з мовою кримських татар та кримчаків. Треба надати належне авторові, який показав, що хозарський міф не завжди мав негативні наслідки для караїмів. У четвертому розділі він згадує обставини Другої світової війни, під час яких караїми Криму та Києва не були фізично знищені нацистами, бо зуміли довести окупантам своє тюркське походження. Однак на сучасному етапі хозарський міф вносить розкол у середовище єврейського населення України, включаючи Крим.

Велике значення мають загальні висновки по дисертації. Можна цілком підтримати наступні положення:

- На середину XIX ст. теорія про східноєвропейських караїмів як ймовірних нащадків хозар була міцно вкорінена в історіографії, зокрема у російській, оскільки, з очевидних причин, в істориків-медієвістів Російської імперії історія Хозарського каганату і його стосунків з давньоруською державою викликала особливе зацікавлення.

- А. Фіркович створив до давніх кодексів низку приписок, які мали свідчити про походження караїмів від вигнанців із Самарії та їхню місіонерську діяльність у Хозарському каганаті, тощо. Для досягнення своєї мети він також використав караїмські цвинтарі, в тому числі цвинтар міста Чуфут-Кале, який, як і саме місто, мав особливий статус.

- В академічному середовищі власні теорії Фірковича не здобули популярності; зібрані ним матеріали використовувалися як додаткові докази на користь хозарської теорії походження караїмів.

- Хозарська теорія походження караїмів продовжує жити і дотепер в східноєвропейській історіографії.

- Сьогоднішній стан дослідження джерел з історії проблеми дозволяє впевнено говорити про талмудичний юдаїзм, як про релігію, яка була прийнята частиною населення Хозарського каганату.

- Караїмська громада існувала ще у візантійському Криму, і теорія про спільне кримське походження інших караїмських громад Східної Європи, які мігрували з півострова у XIII–XVI ст. продовжує бути цілком можливою.

- Потужним чинником перетворення групи караїмів на самостійний етнос була наявність у них потужного освіченого прошарку, який на початок XX ст. спромігся створити навіть власну національну пресу.

Не викликає заперечень і основний висновок по дисертації: «... у груповій ідентичності кримських караїмів хозарська теорія їхнього походження проробила примхливу траєкторію через заперечення в часи А. Фірковича, через прийняття в кінці XIX – на початку XX ст. освіченими верствами населення, до розвитку і трансформації у міф про тюркське (не обов'язково хозарське) походження караїмів, викликавши два взаємопов'язаних процеси мілітаризації та тюркизації».

Проте в дисертаційному дослідженні є положення, що викликають певні заперечення та потребують додаткової аргументації.

- 1) Так, у другому підрозділі першого розділу дисертант зазначає: «До писемних джерел належить група матеріалів єврейського походження щодо юдаїзму в Хозарії, та хозар в Криму, зокрема записки єврейського мандрівника IX ст. Ельдада га-Дані, комплекс документів, що відомий у літературі як «Хозарське листування», та «Кембріджський анонім», документ, що пов'язаний з листуванням і доповнює його». Проте традиційно анонімний Кембриджський документ (документ Шехтера) вважають частиною так званого «Хозарсько-єврейського листування», а не додатковим текстом.
- 2) Третій підрозділ першого розділу має назву «Методологія дослідження». Проте там іде опис застосованих методів, а не методологічних підходів. У даному випадку можна було б у якості застосованих методологічних концепцій використати розробки представників однієї із етнологічних шкіл, де б відображалось місце і роль етнічної самосвідомості у формуванні та

розвитку етносу. На сьогодні таких шкіл відомо багато, на відміну від етнології (етнографії) в колишньому Радянському Союзі – дві теорії етносу Ю. В. Бромля і Л. М. Гумільова. Можна було б використати також методологію дослідження історичної пам'яті, як філософської концепції, що передбачає аналіз та вивчення сукупності образів та уявлень про спільний культурно-історичний досвід спільноти.

- 3) На багатьох сторінках дисертації Хозарію названо «державою». Хоча офіційна назва держави хозар – Хозарський каганат. На думку сучасних дослідників, Хозарія – це землі Дагестану та Нижньої Волги, заселені безпосередньо хозарами, тобто їхня батьківщина.
- 4) У третьому підрозділі другого розділу дисертант назвав відому монографію М. І. Артамонова «Історія Хозарії», хоча правильна її назва – «Історія хозар».
- 5) На жаль, у списку використаних джерел немає паризького видання 1995 р. книги Олександра Полканова «Кримські караїми» (Полканов А. И. Крымские караимы. – Париж, 1995. – 245 с.).

Проте висловлені зауваження мають здебільше уточнюючий, рекомендаційний характер і суттєво не впливають на загальну оцінку представленої дисертаційної праці як самостійного, кваліфікованого та завершеного дослідження, для якого характерні: наукова новизна, структурна єдність, вагомість обраної проблематики, успішне вирішення наукових завдань, чіткість та аргументованість у викладенні матеріалу, переконливість при доказі запропонованих ідей. Необхідно акцентувати увагу на тому, що дана дисертація є першим узагальнюючим дослідженням за означеною темою.

Матеріали дисертації можуть використовуватися при написанні узагальнюючих наукових праць та підручників з історії і культури єврейського народу, з історії релігій України, підготовці спеціальних університетських курсів з юдаїки.

Основні положення дисертації відображено в шести наукових публікаціях, у тому числі: п'ять – у фахових виданнях України, одна – у виданні, що індексується у міжнародній наукометричній базі даних Scopus. Упродовж роботи над дисертацією окремі її положення було апробовано в доповідях на п'яти міжнародних наукових конференціях в Україні та Ізраїлі.

Автореферат ідентично відображає зміст і основні положення рецензованої дисертації.

Таким чином, за рівнем опрацювання наукової проблеми та можливостями подальшого теоретичного й практичного застосування дослідження відповідає п. 10 Постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМУ № 656 від 19 серпня 2015 р., № 1159 від 30 грудня 2015 р. та № 567 від 27 липня 2016 р.), а його автор, Мартин Максим Миколайович, заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю: 07.00.06 — історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни.

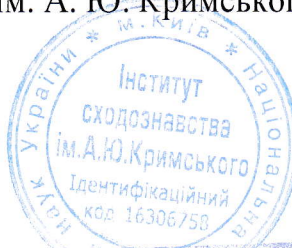
Офіційний опонент

Завідувач відділу Євразійського степу

Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського

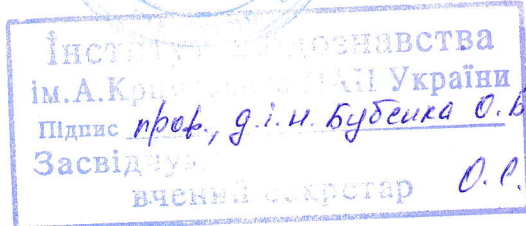
НАН України, професор,

доктор історичних наук

О. Бубенко

Бубенок О. Б.

О.Р. Шаврин